

mint Athenae polgárai azok voltak, kérdez untalan, ki vagy? Eleinte feleltem, ki vagyok, s mi vagyok, de mindig megbántam. Száműzött ne feleljen nekik, hideg kebelre talál náluk. És hogy érezne veled, miután hazádról semmit sem tud? Ez az oka, hogy már 1850-ben a republika alatt sem kerestem ismeretségeket, azóta még kevésbé. Annyival inkább nem, mivel a republikanus még hiúbb, hidegebb, tudatlanabb. Természetes, nem igazi republikanus, véli magát annak, – ez egy mód szerepelni, kitűnni, de tele van mindazon előítéletekkel, miket imád a legitimista. A státusfőre nézve különböznek, a rendszerben nem. Szóval a francia nyájas, de nem szíves, szavaiban nemes, tetteiben nem, udvari a kifejezésekben, a lényegben nyers, egy egy színes tulipán illat nélkül, egy csinált virág, egy vaslemez, melyet a szín lágynak mutat; mindent ígér, de semmit sem teljesít, első napokban elbájol édes modora, harmad napra undorodol tőle, nagylelkűt játszik, pedig önző, egy nagy gyermek, bölcsőjétől kezdve haláláig katonásdit játszik, uniformisban jár már a nevelőben, mindenütt kitüntetésre vár, az iskolában díjt óhajt, az életben becsületrendet, öntudata neki nem elég.

Ilyen a francia nép, – legalább a párisi ilyen; nem ismerem a vidékét eléggé, de azt hiszem, az jobb, mert a francia fajban sok szellem és józan ész van, s ez a vidéken még romlatlan.

in. Dürer's Knight with a Foxglove. The knight is shown in profile, looking towards the right. The background is a dark, textured landscape. The knight is wearing a dark tunic and a hat. The foxglove is a large, white flower with purple spots. The knight is holding the foxglove in his right hand. The drawing is a woodcut, and the text is in Latin.

Albrecht Dürer: Álomlátás

„Ez az én fejlődésregényem”

Włodzimierz Bolecki beszélgetése
Gustaw Herling-Grudzińskiivel a *Más világról**

WŁODZIMIERZ BOLECKI: *Már hosszasan beszámoltál a Más világ keletkezéséről és fogadtatásáról a Dragoneai beszélgetések című interjúkötetünkben. A mű értelmezései, elemzései és a Más világgal folytatott polémiák számos kiadványban megtalálhatók. Ezért most más nézőpontból, a XX. század végéről szeretnék visszatekinteni a könyvedre. Gyakran hangsúlyozod – egy olasz kritikus, Paolo Milano nyomán, aki elsőként használta ezt a meghatározást –, hogy a Más világ a te fejlődésregényed, a könyv egy húszéves fiatalember története, akit beavatnak a XX. század totalitarizmusába. Visszatérhetünk erre még egyszer?*

GUSTAW HERLING-GRUDZIŃSKI: A *Más világ* a legfőbb érdemem egy régóta hirdetett tézisem mellett, mely szerint a XX. század szörnyű korszak, a totalitárius ideológiák kora volt. Ezzel sokan nem értenek egyet. Különösen azok nem, akik afféle helyi jelenségnek tartják a totalitarizmust, mintha csak egy kis olasz-német-orosz „sziget” lenne az egyetemes boldogság tengerében. Ez a kis sziget csak rövid időre bukkant elő a haladás tengeréből az első világháború után, hogy aztán gyorsan el is tűnjön a második világháború végén. Nem fogadom el ezt az interpretációt. Úgy gondolom, egész másképp néz ki a XX. század. Már a XIX. és a XX. század fordulóján gyülekezni kezdtek Európa fölött a felhők, amelyekből aztán az egész világon kitört a totalitarizmus vihara. Európában mindez 1917-ben, az orosz forradalommal kezdődött, majd villámgyorsan áttételük következett Olaszországban és Németországban is a totalitárius eszméknek. Véleményem szerint az orosz forradalom következményei – tekintettel az áldozatok számára és a rendszer tartós fennmaradására – sokkal katasztrofálisabbak voltak az emberiségre nézve, mint a német náciizmus vagy az olasz fasizmus.

Mit értsünk azon, hogy a *Más világ* az én fejlődésregényem? Azt, hogy húszéves fiúként ott találtam magam a totalitárius korszak kellős közepén, és a bolsevikok lágerében tanultam meg, hogy is néz ki a gyakorlatban az az „új étkező”, amelyet a totalitarizmus ideológusai szándékoztak életbe léptetni. Tehát a saját hősiemen tapasztalhattam, milyen elvekkel és aljasságokkal csalta torbe az embert a totalitarizmus – és milyen veszélyt jelent ez emberiségünkre.

Amikor kiszabadultam a szovjet lágerből, épségben voltam, legalábbis annyira, hogy megtaláljam a helyem a szabad világban, és meg tudjam írni ezt a könyvet.

* Magyarul a Nagyvilág Könyvkiadó gondozásában jelent meg, 2001-ben.

de csak azért jutottam ki, mert rám nézve kedvezően alakultak a nagypolitika fejleményei. Ha 1941-ben nem kötik meg az úgynevezett Sikorski-Majszkij-paktumot, melyben Sztálin kötelezettséget vállalt arra, hogy szabadon engedje a lágerekben raboskodó lengyel állampolgárokat, akkor nem élem túl, ott pusztulok Arhangelszk környékén, a jercevoi lágerben. Mire kiengedtek, már a szoros értelmében a sír szélén álltam. A Hullaháznak nevezett barakkban feküdtem, „dohogya”, vagyis olyan ember voltam, aki már az utolsókat rúgja. Ritkán fordul elő az emberrel húszéves korában, hogy nemcsak a halállal nézhet szembe, hanem egy egész évszázad mocskos titka, a sötétség mélye is megnyílik előtte. Én ennek tudatában jöttem ki a lágerből, mindvégig mindent emlékezetemben tartottam, az első pillanattól fogva, és amikor Anders tábornok hadseregében találtam magam, már könyvet akartam írni erről.

Angliában kezdtem írni 1949-ben, és egy évvel később fejeztem be. Májig is viselem a műben megörökített tapasztalatok súlyát. Szeretném, ha a fiatal emberek, akik most annyi idősök, mint én voltam akkor, amikor megismerhettem a lágerben a kommunizmus „más világát”, megértenék azt, amiről Hannah Arendt írt *A totalitarizmus gyökerei* című könyvében: nem lehetünk biztosak benne, hogy nem ismétlődnek meg a totalitarizmus szörnyűségei. Arendt még azt a feltevést is megkockáztatja, hogy a technikai eszközök fejlődése lehetővé teszi a totalitarizmus visszatérését, mert megkönnyíti a bűnös eszmék megvalósítását. Az „én időmben” komoly nehézségekbe ütközött, legalábbis „technikailag”, az ilyen tervek megvalósítása. Ezen a téren kitűntek rendkívüli „képességeikkel” a németek, amikor kifejlesztették az embereket elgázosító kamráikat, de a szovjet rendszer is hasonló „képességekkel” tűnt ki. Mondok egy példát, a Szovjetunióban a tervutasításoknak megfelelően emberek millióit kellett deportálni. Ami a szervezést illeti, ez borzasztó nehéz feladat volt. Ugyanez vonatkozik a sok száz láger felépítésére, hisz bármilyen kezdetlegesek voltak is, akkor is föl kellett húzni a barakkokat, be kellett keríteni az egészet szögesdróttal, aztán már folyamatosan jöhettek a fogolyszállítmányok. A kommunizmust építő elit tervei, már ami a gazdasági alapokat illeti, leegyszerűsödtek arra, hogy a foglyokat a végkimerülésig kell dolgoztatni, amíg csak bele nem pusztulnak. A bolsevikok nagyon hamar belátták, hogy a rabszolga rosszul dolgozik, nem különösebben hatékony, ezért a koncentrációs táborokba zárt foglyok hatalmas mennyiségével ellensúlyozták a rossz hatékonyságot.

Amikor nem sokkal a '39. szeptemberi katonai összeomlást követően lágerbe kerültem, még nagyon fiatal voltam. Most, hogy már elmúltam nyolcvan, tanúja lehetek a totalitarizmus pusztulásának, miközben az emberek kezdenek hinni a fejlődés új lehetőségeiben, mint például Európa egyesülésében. Nem vagyok borúlátó, de most is tudatában vagyok annak, hogy e kedvező változások ellenére még mindig komoly veszélyek fenyegetnek minket. Aki ma Fukuyama amerikai publicistához hasonlóan azt mondja, véget ért a történelem, az, enyhén szólva, naiv lélek. Elég, ha emlékezetünkbe idézünk annyit, hogy mielőtt megjelentek e „próféta” jóvendölései, rögtön kitört a balkáni háború,

ez pedig a totalitarizmus klasszikus példája volt, posztkommunista változatban. A totalitarizmus hívei, bármelyik válfaját is képviseljék annak, jogot formálnak arra, hogy azt tegyenek az egyénekkal és a nemzetekkel, amit csak akarnak. Milošević etnikai tisztogatásai a totalitarizmus tipikus példái, annak idején az oroszok és a németek is ugyanezt művelték. Ez klasszikus „plusz egy szezon”, még a totalitarizmus történetén belül. A világ más részein, például Afrikában is hasonló a helyzet. Ezért szeretném, ha a fiatal emberek, megőrizvén az emberiség haladásába vetett hitüket, tisztában lennének azzal, hogy továbbra is veszélyes világban élünk. Amint azt Bertrand Russell gyönyörűen megfogalmazta *Conrad portréja* című szép írásában: nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy vékony jégen járunk, bármelyik pillanatban beszakadhat alattunk. Conrad erre emlékeztet minket életművével.

W. B.: *A független II. Köztársaságban született lengyelek első nemzedékéhez tartozol. A te nemzedéked 1939 előtt hitt abban, hogy az első világháborúval végleg elmúltak azok az idők, amikor nagyhatalmak országokat oszthattak fel, független államokat tüntethettek el. S ugyanakkor hittetek a haladásban, a demokráciában. Az állami intézményeket állandóan tökéletesíteni kell, hogy emberhez méltó életet élhessünk, a társadalmi rendszerek az embereket szolgálják, biztonság- és igazságérzetünkkel összhangban. Ignazio Silone könyveit és Stefan Żeromski utópiáit bújtad. Hiszen ezért kezdted gimnazista korodban rövid ideig érdeklődni a kommunista eszmék iránt. És az ilyen eszmékbe vetett hiteddel egyszer csak ott találsz magad a kommunista rendszer kellős közepén. Legalább valamelyest felkészültnek érezted magad erre?*

G. H.-G.: Nem, egyáltalán nem voltam felkészülve erre. Mintha szakadékbá zuhantam volna. Igaz, néhány évvel a háború előtt különös balsejtelmek gyötörték, valami azt súgta, rossz irányba tartunk. Még furcsállottam is, hogy a nálam idősebbek mintha mindezt észre sem vennék. Tizenöt-tizenhat éves koromig nem voltak ilyen kétségeim, aztán viszont egyre gyakrabban gyötörték kétélyek. Fiatalon hittem abban, hogy Lengyelország fejlődik, erősödik, növekedésnek indul - derülátón néztem a jövőbe. Természetesen a két világháború közti két évtized tele volt sötét foltokkal, gyalázatos intézkedésekkel, amelyeket nem szabad elhallgatni, beszélni kell Brzeszczól, Beresáról, az Olsán túli területekről, a nemzetiségeket sújtó nagyhatalmi bánásmódról és így tovább. De a korszak másik arcát sem hagyhatjuk figyelmen kívül - hiszen a rabság hosszú évei után, csodával határos módon nyertük vissza a függetlenségünket, ez pedig kicsit a fejünkbe szállt. Egyesek hazafias lelkesedésükben az államépítésnek szentelték magukat - ma már ismeretlen ez a jelenség. Mások viszont, leginkább akkor, ha úgynevezett állami posztot töltöttek be, néha becstelenségeket követtek el. Bár nem vagyok híve a kor hivatalos ideológiájának, ma is egyetértek Beck külügyminiszter 1939. májusi parlamenti beszédének minden szá-

vával. De visszatérve a kérdésre – sokkolt a kommunista rendszerrel való találkozás.

W. B.: *Melyik pillanatban érezted úgy, hogy „szakadékba zuhansz”? Lembergben. 1939-ben? Esetleg 1940-ben, amikor Grodnóban letartóztatott az NKVD? Vagy még később? Netán korábban?*

G. H.-G.: Már Lembergben, 1939 őszén. Akkor értettem meg a kommunista rendszer lényegét. Bár nagyon fiatal voltam, azt azért észrevettem, hogy a szovjet hatóságok képviselői gyakorlótérnek tekintették Lemberget, ahol próbára tehetnék a lengyel értelmiség tűrőképességét. És arra a helytálló következtetésre jutottak, hogy le lehet igazni és rabszolgasorba lehet taszítani. Rögtön munkához is láttak, amikor 1944-ben bevonultak Lengyelországba. Mint tudjuk, az ötvenes években végül sikerrel is jártak.

W. B.: *1939-ben, Lembergben már tudtad, hogy vannak lágerok a Szovjetunióban?*

G. H.-G.: Igen, akkor már tudtam. A moszkvai perekről is tudtam, a háború előtt írtak róluk az újságok. Még a háború előtt jelent meg két könyv Lengyelországban, ezekből ízelítőt kaphattunk abból, milyenek a bolsevikok lágerai. Az elsőt egy csalódott kommunista, Panait Istrati, a másodikat Szolzsenyicin írta. Aki akarta, elolvashatta ezeket a könyveket, bár sokan propagandát, sőt hazugságot sejtettek bennük. Odáig fajult a helyzet, hogy még az 1932–33-as ukrainai éhínségekről szóló cikkeknek sem hittek, pedig Ryszard Wraga, a kitűnő szovjetológus írta ezeket. Egyszerűen fantasztának tartották.

W. B.: *1940-ben, az év közepén kerültél lágerbe. Mit jelentett akkor neked a láger?*

G. H.-G.: A láger eszköz volt a szovjet hatóságok kezében arra, hogy végezzen a számára kellemetlen emberekkel. A különböző okokból elrendelt népiirtások eszköze volt – itt számolhatunk osztályszempontokkal, politikai, ideológiai vagy más motivációkkal is. Salamov például azért került először lágerbe, mert az igazságot hirdette Lenin úgynevezett végrendeletéről, három évet kapott érte. De néhány évvel később már olyan szörnyűséges gonoszítottként tűnt Sztálin szemében a végrendelet emlegetése, hogy főbelövés járt ezért a „gaztettért”. Szóval amikor 1940-ben lágerben találtam magam, az döbbenett meg, ami a dolog lényege, hogy ide halálra, kipuштulásra szánt embereket zárnak. A német haláltáborokban szinte rögtön a gázkamrába terelték a rabokat, és elgázosították őket. A szovjet lágerekben hosszú út vezetett a halálba, éveket, akár húsz évig is tarthatott a folyamat. A bolsevikok maximálisan ki akarták használni a munkaerőt. A lágerok rabjainak meg kellett halniuk, de előtte még mint rabszolgáknak ingyen

kellett dolgozniuk az államnak. Ez volt a különbség. Ha ma azt mondom, hogy a kommunizmus és a náciizmus „totalitárius ikerpár” volt, azt felelik: „Micsoda? De hisz a Szovjetunióban nem voltak gázkamrák!” Ez természetesen igaz, tényleg nem voltak, de Salamov, aki tizenhét évet töltött a kolimai lágerekben, „feketematatóriumoknak” nevezte a szovjet lágereket. Pontosan erről beszélek.

W. B.: *Amikor a bolsevikok kialakították a kommunista rendszert, azt hangoztatták, hogy „új társadalmat” és „új embert” teremtenek. De az új rendszer kialakításának első „óráiban” már megkezdtek az ilyen mértékben példátlan, szörnyűséges rabszolgarendszer kiépítését. A bolsevikok már 1918 elején létrehozták az első kényszermunkatáborokat.*

G. H.-G.: Hát persze. Az „egyenlőségen”, az „igazságon” és más hasonló dolgokon alapuló rendszert magasztaló hablaty szintisza propaganda volt. A forradalom kitörése után azonnal létrejött az „új kizsákmányoló osztály” – Milovan Đilas szavaival –, amely elfoglalta a régi arisztokrácia helyét a kommunista rendszerben. Természetesen akkor még hajtotta valami az embereket, hogy új világot teremtsenek, hittek abban, hogy a szocializmus teremti azt. Gyönyörűen jelenítette meg ezeket az emberi vágyakat egy orosz író, Andrej Platonov. De nagyon hamar kiderült, hogy a legszörnyűbb csalódás váltja fel a reményeket. Közben arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a cári rendszer maga ellen hangolta, lázította az embereket. Ezért a cári rendszer kritikája sok embert természetesen módon juttatott el a forradalomig mint a világ megjavításának egyetlen lehetséges módjába vetett hitig. De kiderült, hogy javítás vagy egy jobb világ építése helyett vérfürdőt rendeztek a bolsevikok Oroszországban. Rosszabbnak bizonyult az orvosság a betegségnél.

W. B.: *A két orosz történész, Heller és Nyekrics A hatalomra került utópia címet adták könyvüknek.*

G. H.-G.: Tökéletes cím! A XIX. század vége óta az utópiába vetett hit volt a forradalmi mozgalmak forrása és motorja.

W. B.: *De ez nem járt együtt a bolsevikok győzelmébe vetett hittel.*

G. H.-G.: Hát persze hogy nem. Csak azt várták, hogy a dűledező cári rendszert felváltja valami új. Nagyon különböző pártok tagjai hittek abban, hogy el kell söpörni a régi világot. Oroszországban az úgynevezett „eszerek”, vagyis a szociális forradalmárok hozták létre a legnagyobb forradalmi pártot, nem pedig a bolsevikok, akik a legelképezetöbbs véletlenek összjátékának eredményeképpen egyszerűen megragadták a hatalmat, és amikor tartósan birtokba vet-

* Az *Orosz történelem* második köteteként, *A Szovjetunió története* (Bp. 1996) címmel jelen meg magyarul. (A ford.)

ték, elkezdtek gyilkolni a politikai ellenfeleiket – legfőképpen pont az eszereket -, hisz vetélytársaik voltak a hatalomért folytatott harcban. Ez minden totalitárius pártra jellemző. Mit csinált Hitler, miután hatalomra került? Likvidálta az SA vezetőit, mert veszedelmes konkurenciát látott bennük.

W. B.: *Amikor lágerben voltál, felfedezted, hogy ez egy olyan intézmény, ahol a visszajükra fordították az értékeket. Kifordított világot láttál, amely ellentétben állt azzal, amelyben nevelkedtél. Hogy történt ez a szembesülés?*

G. H.-G.: E „nevelődésnek” két szakasza volt. Az első a rémület, a másodikban lassan hozzászoktam ahhoz, amibe belecsöppentem. Így működtek a totalitárius rendszerek. Először botot ragadnak, és jó nagyot vágnak a fejünkre, aztán a túlélőket hozzászoktatják lassan, napról napra a kegyetlenségeikhez. Ezt zseniálisan írta le Salamov. Találkoztak emberek, akiket már a saját képére formált ez a világ, és olyan baromságokat mondtak, hogy „ahol fát vágnak, ott hullik a forgács”. Jercevoiban összebarátkoztam Bjalkovszkij mérnökkel, aki korábban miniszterhelyettes volt valamelyik szovjet kormányban, és mindvégig, egészen addig a pillanatig, amíg csak meg nem tébolyodott az éhségtől, azt állította, hogy a láger „történelmi szükségszerűség”. Leírtam az illetőt a *Más világban*.

W. B.: *De ahhoz, hogy le tudj írni ezt a más világot, mentálisan kívül kellett lenned, nem hagyhattad, hogy magába szívjon tébolyodott logikája.*

G. H.-G.: Ez volt a legfontosabb. Megfigyeltem az oroszok rezignált magatartását, értésemre adták a viselkedésükkel, hogy nincs mit tenniük, ennek már csak így kell lennie, egyszerűen ilyen ez a szörnyű világ. De persze nem mindenki gondolkodott így, Salamov például hajthatatlan maradt, akárcsak Szolzenyicin. Más volt a lengyelek helyzete, akik *ex definitione* lázadtak, nem is annyira a kommunizmus, mint inkább egyszerűen azok ellen, akik lágerbe zártak minket, lerohanták országunkat, és Hitlerrel szövetezve fölszámolták Lengyelország függetlenségét. Ilyen értelemben a mi helyzetünk könnyebb volt a lágerben, mint az oroszoké. Egyszerűen már a „kezdett kezdetén” lázadók voltunk. De feltételezem, hogy ha mindez tovább tart, a lengyelek is ugyanúgy hozzászoknak a lágerhez, mint bárki más.

W. B.: *A lágerben azt is megtanulhattad, hogy a nemzetiségi különbségeknek nincs jelentőségük a közös szenvedéshez képest.*

G. H.-G.: Az én szememben nincs, de ezt nem mondhatom el minden honfitársamról.

W. B.: *Láttad „az áldozatok internacionáléját”?*

G. H.-G.: Szolidárisnak éreztem magam mindenkivel, aki lágerben raboskodott, még akkor is, ha azelőtt kommunista volt, és megpróbálta finoman értesemre adni, hogy várni kell, amíg elmúlik a kommunizmus e szakasza, aztán a következő már jobb lesz. Úgy éreztem, a közös emberi jürrel szembeállítva az életem át. Közösséget éreztem minden megkínzott emberrel, függetlenül attól, hogy milyen okokból került börtönbe. De volt egy másfajta érzésem is, amelyet metafizikai értelemben véve „egzisztenciálisnak” nevezhetnék. Egyszerűen azt éreztem, hogy körülöttem mindenhol valami förtelmes gonosz erő uralkodik, ezzel ilyen töménységben, ekkora hatalomra jutva még nem találkoztam. Nem voltam tisztában azzal, hogy létezhet ilyen. Éreztem a szörnyeteggé vált szervezett gonosz jelenlétét. Mindenekelőtt erről szól a könyvem.

W. B.: *Volt olyan érzésed akkoriban, hogy ez a gonosz „démonikus” vagy bandális – mint később Hannah Arendt leírta?*

G. H.-G.: Sokkal később fedeztem fel a gonosz banalitását. Jercevoiban úgy éreztem, hogy ez démonikus gonosz, nem lehet védekezni ellene. A bolsevikok lágereibe zárt rabok magatartását az határozta meg, hogy várták az elkerülhetetlen halált, a végkimerülést, a halálos fáradtságot – bár előbb is bekövetkezhetett, az örök is végezhetek velük. De a lágerben az volt a tipikus halál, hogy agyondolgoztatták az embert. A végsőkig kizsákmányolták. Mondhatnám, mint a „rabszolgatartó rendszerben”, mert magától kínálkozik ez a hasonlat, csak hát az ebben a paradox, hogy a rabszolgával törődni kell, mert anélkül nem dolgozik jól. Minket viszont éhezettek és agyondolgoztattak. A láger rabjait nem akarták életben tartani, a tábori körülményekkel akarták kiirtani őket.

W. B.: *A Más világ befejezése tökéletes összhangban áll az emberről alkotott filozófiáddal, az egész könyv szerkezetével és jelentésével. Az olvasó nyilván teljesen természetesen tartja morálisan és logikailag is. Ugyanakkor olyan vélemények is elhangzottak a Más világról, hogy a befejezés a te érthetetlen, rideg szigorodról tanúskodik, hidegen hagy a rabtársad és barátod sorsa, aki Rómában elmondja neked, hogy besúgott négy rabot, és csak egyetlen szót kér tőled: „megérted”. De te hallgatsz. Mivel a befejezésről folytatott vita nem zárul le, ehelyett időnként újakezdődik, szeretném, ha nyíltan állást foglalnál ebben a kérdésben.*

G. H.-G.: Ha nem értik az olvasók ezt a befejezést, az azt jelenti, hogy nem értik, miről szól a *Más világ*, nem értik a más világról mondott történetem értelmét. Ez szomorú, sőt megdöbbentő.

W. B.: *Hogy reagálsz az ilyen olvasók kijelentéseire?*

G. H.-G.: Elképesztenek, annál is inkább, mert ezek – gondolná az ember –

intelligens olvasók hozzászólásai. Ugyanakkor a *Más világ* befejezéséről írt bírálatuk valami szörnyűséges, számomra teljesen érthetetlen banalizáció. Hisz ebben a befejezésben megmutatom, mi a különbség a rabság és a szabadság között, egyébként korábban már nyíltan írtam erről. Ezt már aligha lehet világosabban megfogalmazni. A szabadság szabályai egyszerűen mások, mint a rabság szabályai, a *Más világ* befejezésében pedig azt mondom el, hogy nem vagyok hajlandó elfogadni a rabság szabályait, mert már kiszabadultam. Egyértelműen fogalmazok: ha a lágerben tudom meg, mit tett ez a rab, és ha a lágerben kéri tőlem azt a szót, hogy „megérted”, talán kimondom. Nem azért, mert megértem és elfogadom, hanem azért, mert azon a helyen, abban a más világban egyszerűen „lenyeltem” volna a kérését. Szabadulásom után viszont, amikor már normális emberi érzéseim voltak, szeretetben, barátságban éltem, a világ normális értékekre, a jó és a rossz, a hazugság és az igazság megkülönböztetésére épült, nem mondhattam ki azt a szót, amelyet kért tőlem. Egyszerűen képtelen voltam megtenni. De nem utálatból, hiszen szerettem azt az embert, nagyon jó barátok lettünk a grodnói börtönben. Nem tehettem meg, mert úgy éreztem, ezzel elárulnám annak a világnak az alapelveit, amelybe visszatértem. Tehát nem tarthattam magam a „más világ” elveihez, ha már a szabad világban éltem. Állásfoglalásom e könyv végén úgy fogható fel, hogy kiállok a szabad világ mellett, nem akarom, hogy értelmét veszítse.

Amikor először hallottam, hogy bírálják e könyv befejezését, feltettem magamnak azt a kérdést, hogy ha a barátom áldozatai, az a négy férfi, akit besűgött, ezért agyonlőtték őket, nem német lenne, akkor is hasonlóképpen reagálnának az esetre? Ha például zsidók, spanyolok, oroszok vagy lengyelek lennének? Akkor nem lenne más a reakciójuk – akkor nem jelentenék ki, hogy érthető a hallgatásom, mert az az ember, aki besűgta a zsidókat, spanyolokat, oroszokat vagy a honfitársainkat, utolsó gazember? A háború után éreztem egyfajta kegyetlenséget: „Mit számít – mondták –, hogy beköpött négy németet. Végül is miattuk került lágerbe, hiszen a németek robbantották ki a háborút.” Még a nővérem is valami hasonlót mondott: „Miért nem bocsátottál meg neki?” Persze nem tette hozzá, hogy „hiszen németeket jelentett föl, akik gyilkoltak, irtottak minket”, mert ilyen érveket nem lehetett kimondani, de én akkor, közvetlenül a háború után éreztem, hogy azt sugallják, itt nem emberekről volt szó, hanem csak „négy svábról”. De ma már egyszerűen nem értem ezeket a szemrehányásokat. Úgy tűnt, Lengyelországban, ötven évvel a háború után egész más képp tekintünk a németekre.

W. B.: *Természetesen megváltoztak a lengyel–német kapcsolatok, de nem lehet, hogy itt valami másról van szó? Netán a besűgást is másként értékeljük? A Más világban számodra a besűgás a legocsmányabb gaztett, amit csak elkövet-het egy ember a másik ellen. Manapság meg ilyeneket hallani: „Nem nagy ügy, a besűgás egyszerűen csak pillanatnyi jellemgyengesség.”*

G. H.-G.: Sajnos teljesen igazad van. Mi, lágerlakók mindannyian ocsmány gaztettnek tartottuk a besűgást. De amit mondasz, az alátámasztja azt a tezesemet, hogy a totalitárius világot ugyan sikerült legyőzni, de nagyon melyre hatott az emberekben, és nyomot hagyott bennük. Ezért írtam a *Naplómban*, hogy a bolsevizmus tapasztalatát, a gonoszról szerzett tapasztalatokat nap nap után ki kell valahogy préselnie magából az embernek. A bolsevizmus ötven éve szörnyű teher, bár néha láthatatlan. Abban reménykedem, hogy a fiatalok, akik már a szabad világban nevelkednek, már nem nyomorodtak bele, ők más emberek lesznek. Szóval normális értékrendjük lesz, be tudják mérni, mi az a besűgás, nem relativizálják, mert ez jelenti a legnagyobb veszélyt. A bolsevizmus és minden totalitárius rendszer azt sulykolja az emberekbe, hogy viszonylagosak azok az alapvető értékek, melyeknek köszönhetően embernek tarthatjuk magunkat. Természetesen a barátom, aki a följelentésével halálra ítélt négy ártatlan embert, ezt nem ok nélkül tette. Egyezséget kötött a láger parancsnokságával, cserébe megígérték neki, hogy meghagyják az életét. Ez semmiképpen sem igazolja a cselekedetét, legfeljebb magyarázza, de nem mossa le róla a gonosztett bélyegét. A bolsevikkok szörnyű elmeszüleménye volt az úgynevezett „forradalmi erkölcs”, azzal magyarázták a legszörnyűbb gaztetteket és aljasságokat, mert ezek, úgymond, a forradalom ügyét szolgálták, vagy annak nevében követték el őket. Vagyis az erkölcsök teljes hiányát nevezték „forradalmi erkölcsnek”, és arra kényszerítették az embereket, hogy higgyenek ebben. Ez borzasztó veszélyes manipuláció volt, mindmáig ez a totalitarizmus egyik legmérgeztebb forrása.

W. B.: *Ez nemcsak a Más világ, hanem a mai világ alapkérdése is. Mert ha a XX. század legvégén művelt emberek képtelenek megérteni azt, amit világosan megfogalmaztál ötven évvel ezelőtt, akkor mit mondhatunk arról az évszázadról, amely épp most ér véget?*

G. H.-G.: Erre akartam felhívni a figyelmet, így gondoltam, ezért írtam meg azt az epilógust. Az egész történet igaz, a háború után az úgynevezett jóindulatú kritikusaim csodálkoztak, nem értették, miért írtam meg. Azt mondták, el is hallgathattam volna. Biztos megértettek volna, ha azt írom, „e vallomás végén megértően átöleltem a barátomat, és elmentünk meginni valami erőt”... Hidd el, sok időt kellett elfecsérelnem arra, hogy sok embernek, köztük a nővéremnek is el tudjam magyarázni, miként értendő ez az epilógus.

W. B.: *De közvetlenül a háború után még érthető volt, hogy így fogták föl.*

G. H.-G.: És akkor érthetőnek is találtam. Nem adtam igazat nekik, de nagyon jól megértettem őket. De ma nem értem, már csak azért sem, mert nem a velem egyidősek kötnek belém, akik emlékeznek a háború szörnyűségeire, hanem olyanok, akik a háború után születtek, és könnyelműen fölvetnek egy kérdést.

amely számunkra – morális értelemben véve – élet-halál kérdése volt. És most ugyanolyan lazán lépnek be a következő évszázadba.

W. B.: *Vagyis?*

G. H.-G.: *Vagyis tudniuk kellene, mekkora terhet rakott az emberiségre a XX. század. Mert ha vannak olyan emberek e század végén, akik nem tudják, mi az értelme a Más világ epilógusának, akkor nem értik, mi történt ebben az évszázadban. Szóval nem véletlenül tartok attól, hogy mindaz, ami megtörtént ebben a totalitárius, ideologikus évszázadban – még megismétlődhet. Ismétlem – Hannah Arendt könyvének alcíme, „a gonosz banalitásáról”, zseniális. Ez a legkomolyabb figyelmeztetés.*

W. B.: *Az éjszaka írt naplóban a jó banalitásáról írtál...*

G. H.-G.: *Akkor használtam ezt a kifejezést, amikor egy olasz újságíró hasonló című könyvről írtam, amelyben egy egészen rendkívüli, döbbenetes történetet mesél el. Egy olasz fasisztáról, a fasiszta párt tagjáról szól, aki megmentett Budapesten háromezer zsidót. Egyszerűen nonszensznek tartotta, hogy a náci-ek irtják a zsidókat. A háború után visszatért szülővárosába, Padovába, és nem tudta megérteni, miért tartják olyan rendkívülinek a tettét. Neki ez teljesen természetes, magától értetődő kötelesség volt. Tehát a könyv szerzőjét követve azt szerettem volna mondani, hogy a jó banalitása is létezik. De ehhez kell egy-fajta természetes hajlam.*

W. B.: *A Más világ nagyon sokára jutott el az olvasókhoz.*

G. H.-G.: *Valóban így volt. Az első angol kiadás hatalmas siker volt, de aztán nem nagyon kapkodtak Európában a kiadók a könyv után. A franciák halogatták a legtovább, ezért 1985-ben Bernard Pivot azt mondta a tévéműsorában, nagy szegény Franciaországra nézve, hogy harmincöt évig nem jelenhetett meg ez a könyv. Olaszországban is hasonló volt a helyzet. De miért történt így? Azért, mert Nyugaton akkoriban a kommunizmus és a Szovjetunió úgynevezett „szimpatizánsai” vezették a kiadókat. Nem tagadták a tényeket, amelyeket leírtam, csak nem tartották dicséretes dolognak ilyesmiről beszélni. Ez szörnyű képmutatás volt. Hagyjuk az egyes kiadókat. Ami történt, az elsősorban a nyugati értelmiség lelken szárad, amelynek az lett volna a társadalmi szerepe, hogy igazat mondjon, és az igazságnak megfelelően ítélje meg a valóságot. Ez az értelmiség csúnyán leszerepelt ebben az ügyben. Vagy úgy tett, mintha nem tudna semmit, vagy tudta, de kerülte a témát, vagy tudta, mégis azt állította, hogy minden rendben van. Nem akarom sorolni a neveket, de említhetnék olyan kiemelkedő személyiségeket a lengyel irodalom és filozófia történetéből, akik az ötvenes években, miután elolvasták a Más világot, azt állították, hogy ez a könyv nem*

akármilyen irodalmi képzelet szüleménye. Azt viszont még elgondolni sem lehetne, hogy valaki azt mondaná Lengyelországban Borowski auschwitz-i témájú elbeszéléseiről, hogy az irodalmi képzelet szüleményei. A szovjet lágerekről viszont lehetett így beszélni. Ezek ma már hihetetlenül hangzanak.

W. B.: *A nemzetközi jogban ismeretes az „Auschwitz-hazugság” fogalma. Mindenki, aki tagadja a megsemmisítő táborok, a gázkamrák létezését, az Auschwitzban elkövetett népirtást, a holokausztot és így tovább, hivatalból valószínűleg azzal, hogy bűncselekményt követett el. Ugyanakkor a háború vége óta mindenütt megengedett a – nevezzük így – „Kolima-hazugság”. Ki lehet jelenteni a nyilvánosság előtt, hogy a Szovjetunióban sosem voltak koncentrációs táborok, és ezzel sehol sem foglalkozik az igazságszolgáltatás.*

G. H.-G.: *Sajnos ez nem vált ki semmiféle reakciót. Vagy nézzük a kitűnőnek tartott filozófus példáját, aki jó barátságban állt Miloszszal, és képes volt leírni azt, hogy ezeknek a hülye lengyeleknek ruszki puskatussal kell kiverni a fejükből a romantikát. Ha a náciakra utalt volna, senki sem mondhatná ki a nevért utálkozás nélkül, de mivel szovjet gyártmányú puskákra gondolt, Tadeusz Juliusz Krońskit ma jelentős értelmiségiként tarthatják számon. Én nem vonom kétségbe filozófiai munkásságának jelentőségét, szívesen elhiszem, hogy igen jelentős volt, de annál ijesztőbbnek tartom, hogy ilyen emberek hatalmas szerepet játszottak a Gulagot meghamisító hazugság terjesztésében, vagy legalábbis akadályozták az igazság kimondását. Ezért joggal mondta a kiváló olasz író, Ignazio Silone Bázelen, 1947-ben, a PEN Club kongresszusán, hogy az értelmiség nem töltötte be azt a szerepét, amelyet be kellett volna töltenie. Hosszú éveken át szörnyű hazugságban élt. Az a tény, hogy a Más világot újabb meg újabb nyelvekre fordítják, újra meg újra kiadják, azt bizonyítja, hogy a könyv él, szükség van rá, az emberek tudni akarják az igazságot erről a szörnyű évszázadról.*

W. B.: *De igen sokáig kellett várnod erre az elismerésre.*

G. H.-G.: *Bizony, nagyon sokáig, és tudom jól, miért. Amikor megjelent angolul a Más világ, az egyik recenzius egyáltalán nem fukarkodott a nekem szóló dicséretekkel, aztán leírt egy mondatot, amelyből nagyon sokat tanultam: „Ki tudja, hihetünk-e teljesen e könyv szerzőjének, hiszen lengyel, a lengyelek pedig nagyon nem szeretik az oroszokat.” Akkor értettem meg, hogy ha nem ír egy orosz hasonló könyvet az orosz lágerekről, mi, lengyelek, sosem juthatunk el a nyugati olvasók tudatáig az oroszországi koncentrációs táborokról szerzett tudásunkkal. És ez be is igazolódott, mert csak aztán kezdték elismerni a könyvemet, hogy megjelent Szolzsenyicin Gulag szigetvilág című remekműve. De hát a Más világ harminc évvel korábban jelent meg, mint Szolzsenyicin könyve! Szolzsenyicinnek az a történelmi érdeme, hogy a Gulag szigetvilág megjelenés-*

se után a nyugati olvasók kénytelenek voltak tudomásul venni a szovjet kommunizmus valódi természetét föltáró igazságot.

W. B.: *De aligha vették olyan komolyan a leckét, ha egyszer nem voltak hajlandók közölni a veled folytatott beszélgetést Salamov Kolimai elbeszélések című kötetének előszavaként.*

G. H.-G.: Nagyon úgy néz ki. Igen jellemző ez az epizód – így néz ki a „más világról” szerzett ismeretek története századunk végén. Az olasz Einaudi Kiadó talált valamit abban, amit Salamovról mondtam, és ezt nem tudta elfogadni: a „totalitárius ikrek” fogalmát használtam, vagyis összekapcsoltam a kommunizmust a náciizmussal. Másként fogalmazva – bár a XX. század végére már tudomásul vették a szovjet koncentrációs táborokról szerzett ismereteket, a legnagyobb ellenállásba ütközik mindenki, aki a hitleristák rémtetteihez hasonlíja a kommunisták bűneit. A szóban forgó kiadó egykor nagyon balos volt, elég, ha annyit mondok, hogy a nemrég elhunyt tulajdonosnak szándékában állt luxuskiadásban megjelentetni Zsdanov műveit. Végül nem került sor a kiadásra, de azért ez elárul valamit az olasz értelmiség mentalitásáról. Érzésem szerint vannak olyan emberek közöttük, akik még most sem értik, mi volt a kommunizmus, és nem vontak le semmiféle következtetést abból a tényből, hogy elvetették Kelet-Európában, sőt még Oroszországban is.

W. B.: *Mit szólsz ahhoz, hogy megjelent A kommunizmus fekete könyve, amelyben történészek elemzik a kommunista rendszer büntetteit, köztük olyanokat, amilyenekről fél évszázaddal ezelőtt írtál a Más világban?*

G. H.-G.: Rendkívül fontos eseménynek tartom e könyv megjelenését, úgy gondolom, olyasfajta szerepet tölthet be, mint Szolzsenyicin *Gulag szigetvilága*. Azért fontos, mert ezek a történészek módszeresen, dokumentumok alapján írták le a kommunizmus büntetteit. E könyv megjelenése után már nincs lehetőség arra, ami rémálom volt nekünk, kelet-európai emigránsoknak – nem tekinthetik érvénytelennek a Szovjetunióról és a rendszer bűnös természetéről szerzett tapasztalatainkat. Nagyon fontos nekem ez a könyv, mert megmutatja, hogy igazam van, amikor „totalitárius ikrekről”, két rendszerrel beszélek, amelyek felelősek a XX. században az emberiség történetében ismeretes legnagyobb népirtás megszervezéséért. Ilyen volt ez az évszázad – ideologikus, totalitárius kor. Az a lényeg, hogy akik belépnek a következő évszázadba, ne felejtsek el, milyen is volt igazából az, amelyik most ér véget.

W. B.: *Lengyelországban két mű játszott komoly szerepet a kommunizmus leírásában, a két cím be is került a lengyel köznyelbe: a Más világ és Czesław Miłosz A rabul ejtett értelem című könyve. Ez a két kötet két különböző perspektívából írja le ugyanazt a tapasztalatot. Az éjszaka írt naplóban többször is vitába száll-*

tál. Miłosz könyvével. Újragondolnád ezt most más szempontból? Vagyis: hogyan néz ki A rabul ejtett értelem a XX. század végén, a Más világ távlatából?

G. H.-G.: Miłosz könyvét rögtön a megjelenés után nagyságához méltóan értékeltem. Ez kétségkívül nagyszerűen megírt könyv, igazi írói mestermű, noldalmi sikere teljesen megérdemelt volt és az is maradt. De azt is rögtön megírtam, hogy véleményem szerint – vagyis egy olyan ember szerint, akinek vannak tapasztalata a szovjet lágerekről – ez a könyv nem mond igazat a kommunizmus jelenségről. Szerintem attól hamis, hogy olyan lényegi vonásokat tulajdonít ennek a rendszernek, melyekkel a létező kommunizmus egyszerűen nem rendelkezett. Így közvetve mintha igazolná. Azok az emberek, akik vitába szálltak a *Más világgal*, egy adott pillanatban mindig *A rabul ejtett értelemre* hivatkoztak, és azt mondták: „maga a bűnökről ír, de hát Miłosz bemutatja, milyen borzasztó bonyolult pszichológiai jelenségek fordultak elő a kommunizmusban”. Kétségkívül előfordultak ilyenek, de szerintem ezek mellékesen voltak, ha a rendszerként felfogott kommunizmus lényegét írjuk le, nincs semmi jelentőségük. Hisz azok az emberek, akiket Miłosz leírt *A rabul ejtett értelem*ben, hozzá hasonlóan nagyon jól tudták, mi történt a Szovjetunióban. Lehet, hogy szerénytelenül hangzik, de szerintem az olyan könyvek érvénytelenítették a kommunizmus álfilozófiai alibijét, mint a *Más világ* vagy a hozzá hasonlók, például Salamov elbeszélései vagy Szolzsenyicin műve, a *Gulag szigetvilág*. Miután megjelent *A rabul ejtett értelem*, sok ember pontosan erre a könyvre hivatkozott mint alibire, azt mondták, leegyszerűsítve a problémát, amikor azt írom, hogy a kommunizmus melletti kiállást ösztönözhetette a terrortól, a börtöntől, a megtorlástól való félelem, motiválhatta megalkuvás, törtetés, hiúság, de még a legszokványosabb anyagi előnyök is ösztönözhetek erre, ha az illető magas honoráriumot, jó fizetést, lakást és egyebeket akart kapni az államtól. Miłosz viszont úgy érvelt – még egyszer mondom, bámulatosan jól megírt esszéiben –, hogy a kommunizmussal való kacérkodás nagyon mély és finom szellemi folyamatok következménye. Andrzej Walicki nézőpontja is hasonló a *Találkozások Miłoszsal* című könyvében. Én pedig azt állítom, hogy e jelenség mechanizmusa nagyon primitív volt. Azok az emberek, akiket ismertem, akikkel barátkoztam, és meglátogattak a sztálinizmus évei alatt, ha szóba került a téma, ritkán álltak elő Miłosz érveivel – bár persze ilyenek is voltak –, a legtöbben nyíltan kimondták: „de hát el kellett tartanom a családomat”, „muszáj csinálnom valamit, különben kikészítenek”, „ezeket nem győzi le senki” és így tovább. Egyszerűen nekem mint olyan embernek, aki a saját bőrén tapasztalhatta, miféle az a bolsevik más világ, Miłosz könyve – minden erőnye mellett – egyszerűen hamis. Csodálkozom is Miłoszon, ezen a nagy írón, hogy még most is, mindazok után, ami nyilvánosságra került a Szovjetunióban elkövetett szörnyű bűnökről, ilyen makacsul kitart a „rabul ejtett értelem” koncepciója, a „Murti-Bing-pirulák”, a „ketman”, az „új hit” és a hasonlók mellett. Bár a Renata Gorczyńskával folytatott beszélgetésben mintha iga-

zat adna nekem, azért rögtön megjegyzi, hogy végül is tényleg voltak olyan emberek, amilyeneket leírt *A rabul ejtett értelem*ben. Természetesen voltak olyanok is, nem tagadom, de az a lényeg, hogy a sztálinizmus elfogadásának mechanizmusa az ő esetükben sokkal praktikusabb volt, nem csak azok a szubtilis filozófiai kalandozások, a történelmi szükségszerűségről folytatott elmélkedések számítottak. Ezek az értelmiségiek egyszerűen rászánták magukat a döntésre – megértették, hogy ha be akarnak kerülni a korabeli kulturális életbe, akkor azonosulniuk kell a kommunista párttal. Ez volt az az egyezés, amiért az értelem rabul ejtésével kellett fizetni. Amikor manapság azt olvasom, hogy Milosz még most is védi fél évszázaddal ezelőtti elméletét, úgy érzem, mintha csakis Walicki professzor deklarációira hagyatkozna, aki a saját pályafutásával támasztja alá *A rabul ejtett értelem* igazát. Hát ha egy ilyen nagy tudós is elismeri, hogy a ketmant művelte – mintha így gondolkodna Milosz –, akkor biztos igaz ez a könyv, és semmi oka arra, hogy földolja a téziseit.

Olvastam a Miloszsal, *A rabul ejtett értelem*ről készített beszélgetésedet. Egy pillanatban Milosz felidézi az ötvenes években folytatott vitánkat, és azt mondja, a londoni emigráció hatása alá kerültem. Ez nonszensz, hiszen akkor már Nápolyban éltem, és a *Kulturába* írtam. Ezenkívül Londonban is éltek intelligens emberek, akik pontosan úgy okoskodtak, mint én. És nem azért, mert az úgynevezett londoni emigrációhoz tartoztak, csak egyszerűen más elképzeléseik voltak a kommunizmusról, mint Milosznak. Egyik lengyelt sem kompromittálja az a tény, hogy a háború után Londonban élt. Még egyszer elisméltém – ez egy fontos és fantasztikus jól megírt könyv, de az emberek tanúságtétele és a történelem azt mutatja, hogy a ketman itt tárgyalt koncepciója kitalált dolog. Fikció, nem pedig a más világot feltáró igazság.

W. B.: *Milosz könyvében semmi sem igaz?*

G. H.-G.: Na nem, persze a részletekre vonatkozó különböző megjegyzések nagyon találóak. Csak az általános koncepciót vetem el.

W. B.: *De Milosz nyíltan kimondja a beszélgetésünkben, hogy az értelmet rabul ejtő mechanizmus, amelyet a „Murti-Bing-pirulák” vagy a „ketman” metaforáival írt le, csak emberek kis csoportjában hat, azokról az értelmiségiekről ír; akikkel kapcsolatban állt, a társadalom fennmaradó része viszont egész másképp tekintett a kommunizmusra.*

G. H.-G.: Ezt elfogadom. Meggyőző. De rögtön hozzáteszem, hogy ezeknek az értelmiségieknek úgy kellett Milosz kitalált metaforái, mint vaknak a látás. Ezekkel tudták elmagyarázni, hogy a kommunista kulturális establishmentbe való belépés – csak így adhattak ki könyveket és húzhattak hasznot Sztálin nyilvános támogatásából – mély élményekkel járt, és szubtilis filozófiai reflexiót kívánt. Én mindig is elvettem, és továbbra is elvetem az ilyen magyarázatot.

Azt kérdezed tőlem, hogy néz ki *A rabul ejtett értelem* a *Más világ* tavlataból. Véleményem szerint a valóságos „más világ” minden embert degradált, a „rabul ejtett értelem” koncepciója viszont nobilitálja azokat, akik elfogadják.

Ez egyébként azon is látszik, ahogy a könyveinket fogadták Nyugaton. Milosz könyvének nagy sikere volt. A nyugati értelmiség egyszerű magyarázatot várt arra, ami Keleten történik, vagyis arra a tényre, hogy a kommunista országokban to megiesen támogatja Sztálint az értelmiség, és *A rabul ejtett értelem*ben bámulatosan megírt, intelligens magyarázatot kapott, és legfőképpen – az elvárásaiknak megfelelően. Bizalommal fogadták Milosz koncepcióját, mert valami ilyesmit akartak hallani. Ezt Ignazio Silone kommentárjából értem meg, akivel elbeszélgettem Milosz könyvéről, és határozottan kijelentette: „Ez hihetőnek tűnik.”

Először Koestlert olvasták, a *Sötétség délbén* után pedig jött *A rabul ejtett értelem*, és minden stimmelt. Az én *Más világom* viszont durván lesöpörte ezt az álfilozófiai magyarázatot. A nyugati értelmiségiek többsége ezt nem tudta elviselni. A franciák például ezért halogatták harmincöt évig a könyvem kiadását. Ez azért áruklodik valamiről.

W. B.: *Azt hiszem, ebből kiderül, mennyire másképp fogod fel a kommunizmust te, a Más világ szerzője, mint Milosz, A rabul ejtett értelem szerzője. A különbség abból adódik, hogy más-más élettapasztalatokat szereztetek. Te a saját bőrödön érezhetted, milyen a kommunista rendszer, és milyen lágerben raboskodni. Milosz viszont nem szerzett olyan tapasztalatokat a szovjet rendszerről, mint te, s mi több, a lengyelországi sztálinizmusba is épp csak beleszángolt. Amikor Lengyelországban kezdetét vette a sztálinizmus, Milosz kiutazott az Egyesült Államokba, aztán már csak nagyon rövid időt töltött Lengyelországban, mielőtt végleg külföldre távozott. Tehát a bolsevizmus leírása nála a szoros értelmében véve nem önéletrajzi beszámoló, nem olyan ember szólal meg, akit ugyanúgy megjelölt ez a rendszer, mint téged a láger. A kommunizmus leírása A rabul ejtett értelemben egy olyan értelmiségi szellemi konstrukciója, aki nem az áldozat nézőpontjából, hanem inkább filozófiai, pszichológiai és történetfilozófiai perspektívából vizsgálja a kommunizmust. Te az áldozat nézőpontjából szemlélődsz, aki az utolsó pillanatban, csodával határos módon menekült meg a halálból. Ezek egész más nézőpontok.*

G. H.-G.: Egyetértek. Amikor Milosz leírja a „Tigrissel”, vagyis Juliusz Krońskival kialakult kapcsolatát, látszik, hogy itt két értelmiségi folytat párbeszédet, az egyik a marxizmus felsőbbrendűségéről és a kommunista rendszer szükségszerűségéről győzködi a másikat. Tehát ilyen értelemben *A rabul ejtett értelem* tézise igaz, mert Milosz filozófiai meggyőződése szerint egy adott pillanatban elkerülhetetlen volt mindaz, ami a „történelmi szükségszerűség” égisze alatt történt Európában. Ebben a közegben egész biztosan érvényes *A rabul ejtett értelem*, csak hát ez – ismétlem – nagyon behatárolt közeg volt.

De azt hiszem, a könyv Tadeusz Borowski-ról szóló fejezete közel áll az igaz-

sághoz. Borowski kiégetten távozott Auschwitzból. Számára a kommunizmus-hoz való csatlakozás egyfajta reakció volt a lágerélményre. Ez nem vonatkozik *A rabul ejtett értelem* többi hőisére, de ezt az egy írást kivételesen találónak tartom. Miłosz itt „a történelem boldogtalan szerelmeséről” ír, és ebben kétségkívül igaza is volt. És ez a „boldogtalan szerelmes” persze úgy végezte a kommunizmusban, ahogy végezte – öngyilkos lett.

W. B.: *Amikor Oroszországban, a lágerben voltál, találkoztál olyan egyéniségekkel, akiket Miłosz A rabul ejtett értelemben leír – akik „a történelem boldogtalan szerelmesei” voltak?*

G. H.-G.: Nem, sosem. Csak olyan kommunistákkal találkoztam, akiknek problémát okozott a kommunizmussal való szakítás. Némelyek közülük persze arról hablatyoltak, hogy „ahol fát vágnak, ott hullik a forgács” vagy „hatalmasat csáldtak ifjúkori álmukban” és így tovább.

Aleksander Wat,* aki ismerte Oroszországot, világosan értésemre adta, hogy komoly fenntartásokkal fogadta Miłosz könyvét. Pedig ő is magára ismerhetett volna Miłosz interpretációjában. De eszébe sem jutott volna! Watnak támadható volt a múltja, mert a háború előtt szimpatizált a kommunistákkal, a háború alatt pedig megtanult rettegni a bolsevik terrortól, orosz börtönökben ült, 1939-ben és a háború után pedig különféle engedményeket tett, de mivel igen bölcs ember volt, pontosan tudta, mire megy ki a játék. Nézegettem Wat fényképeit, amelyeken mosolyogva álldogál a lengyel tudományt vagy kultúrát vezérlő orosz helytartók között vagy a szocialista és a kommunista párt „egyesülési” kongresszusán 1948-ban, és arra gondoltam, ez az ember pontosan tudta, mi lesz ebből az egészből – egyszerűen az életéért harcolt.

W. B.: *Olvasta Wat a Más világot?*

G. H.-G.: Igen! Még el is jött Nápolyba csak azért, hogy beszéljünk a könyvről. Épp Sziciliában volt, onnan írt nekem. Így kerültünk kapcsolatba, hiszen a háború előtt nem ismertem. Azt írta, most fejezte be a *Más világot*, és mindenképpen beszélni akar velem. Megérkezett, rögtön nagyon szimpatikusnak találtam, aztán sokáig barátoktunk. Voltak ebben különböző időszakok, de mindig igen nagyra tartottam bámulatos intelligenciáját és tudását. Wat pontosan tudta, mi az a kommunizmus, ezért tökéletesen értette, miről szól a könyvem. Nem tudom, beszélt-e Miłoszsal *A rabul ejtett értelem*ről, csak annyit tudok, hogyan reagált, amikor szóba hoztam a könyvet. Egyszerűen elnevette magát, és csak vállat vont. Szóval azok az emberek, akik tényleg a saját bőrükön érezhették, milyen az a „más világ”, akiknek súlyos életpasztaletaik voltak, azoknak olyan

* Aleksander Wat (1900-1967) futuristaként indult lengyel költő, író, műfordító, 1939 és 1946 között tizenegy börtönt járt meg a Szovjetunióban. A háború után visszatért Varsóba, 1959-ben emigrált. Műveiből a *Nagyvilág* 1992. 6. számában olvasható összeállítás. (A ford.)

véleményük volt *A rabul ejtett értelem*ről, mint Watnak. Vagy akik egyszerűen csak ismerték a kommunizmus hétköznapiját – mint az az „egyszerű tanító”, akiről Renata Gorczyńskának mesélt Miłosz, és aki állítólag azt mondta valamikor 1956 után Párizsban Miłosz ismerősének: „Milyen intelligens ember, mégis hagyta magát így rászedni.” Ez volt a nép hangja.

W. B.: *Térjünk vissza Watra. Ő legyinthezett A rabul ejtett értelemre, mert ismerte a kommunizmust Lembergben, 1939-ből és a Szovjetunió börtöneiből, de hát ez a könyv, akárhogy is nézzük, róla is szólt, hiszen a húszas-harmincas években szimpatizált a kommunizmussal, „párton kívüli bolsevik” volt.*

G. H.-G.: Pontosán erre gondoltam. De ő kigyógyult azokból az évekből, bűntudata, sőt gyalázatkomplexusa volt, és rengetegszer elismételte: „Sosem bocsátom meg magamnak, hogy ilyen ostoba voltam annak idején.”

W. B.: *Más lengyel írőkkel is beszéltél a Más világról?*

G. H.-G.: Úgy alakult, hogy sok író boldogított ilyesfajta kommentárokkal: „mély benyomást tett rám a könyve”, „lélegzet-visszafojtva olvastam egész éjszaka”, de sosem került sor köztünk komoly beszélgetésre. Úgy éreztem, akik közlik velem, hogy ismerik a könyvet, nem akarnak beszélgetni arról, mit tudtak meg belőle. A legegészsőbbek kizárólag irodalmi kategóriákban akartak társalogni róla, ami nagyon irritált, mert tudtam, hogy így lehet elhallgatni a legfontosabb kérdéseket, vagy mindazt, miről a *Más világ* szól. Tudom, hogy Miłosz végül elismerte ezt a könyvet, mert ezt megírta nekem annak idején, és azt is tudom, hogy ezt a nyilvánosság előtt is elmondta, de sosem tért ki a mű legfőbb problematikájára. Hogy válaszoljak a kérdésedre – milyen képet adnak a könyveink a kommunizmusról –, erről nem volt köztünk komoly vita. Én például nem tudok arról, hogy Miłosz írt volna a *Gulag szigetvilágról*, pedig ezt a könyvet alighanem *A rabul ejtett értelem* szempontjából is perdöntőnek kell tekintenünk. Egyébként megértem, miért mulasztotta el ezt Miłosz. Most már, miután minden mű megjelent, *A kommunizmus fekete könyvével* az élen, nyilvánvalóan semmiféle filozófiai vita nem változtathat azon a tényen, hogy a szovjet koncentrációs táborok léte bizonyíték a kommunista rendszerben munkáló immánens gonoszra. Itt nincs helye semmiféle relativizmusnak. Ez a rendszer szörnyeket hozott a világra – lágereket, Gulag szigetvilágot.

W. B.: *Azt mondtad, a lágerben rémisztő töménységben tapasztalhattad a gonoszt. Hogy hatott ez a műveidre?*

G. H.-G.: Döntő hatással volt rám. Amikor Lublinban átvettem a diszlokatori oklevelet, még azt is mondtam, hogy mint író, a lágerben születtem meg. Ez valami olyasmit jelent, mintha a lágerben egyszer csak más szemmel láthattam

„A zuglói zug zen imaházban”

Bratka László: *Hétfecsétes város levéltáraiban* című gyűjteményes verseskötetéről

Harminckét év termésének legjavából, 1970-től 2002-ig írott verseiből kötött különös csokrot Bratka László, amikor a *Hétfecsétes város levéltáraiban* című gyűjteményes kötetét megjelentette a Kortárs Kiadó. A cím jellegzetes világot ígér, annak nemcsak jelenét, hanem múltját, történetét is sugallja. Bratka tizenkét különböző ciklusba gyűjti össze költeményeit, de mindezek előtt – mintegy a kötet két hősét bemutatandó – mottóként a *Sarkcsillagig érő ajtófélfá tövében* című kulcsfontosságú versével köszönti az olvasót. S vajon kik a kötet hősei, a hétfecsétes város szemléltői, kik állnak az „ajtófélfá tövében”, akik fogadják a kíváncsi olvasót? A vers két elegáns körmondatából megtudjuk, hogy egyikük a „kérldőjellé tekeredett farokkal”, „minden praktikus célt nélkülöző” macska, másikuk pedig nem más, mint a „macskát kérdező”, a költő. Világuk határtalan: az ajtófélfá tövétől a Sarkcsillag magasságáig nyúlik, valóságon innen és még azon is túl, hiszen a költészet nem ismer határokat. Ők ketten együtt járnak be Gyált és Szentpétervárt, megfordulnak a Marson és Buddha tenyerén, megnézik Atlantiszt és „Na’ conxipan”-t. Groteszk, néhol földhözragadt, néhol diabolikus, magasfeszültségben rezgő kettősük más költeményben, így az *Őszi dolgozat* című prózaversben is feltűnik:

„A macskával nézzük az erkélyről az őszt. Ő egy bádorgzörgéssel pördülő levél után kap kipattantott karmaival, én e vers után. Hisz mégsem a golya költött bennünket... ő macska lenne, én meg ember, tralla-lalla-la, a kipattanásig feszülő trambulínon, a belül megkötő idő és a lánctalpas ég között.”

Nem véletlen itt az ember és a macska párosa. Bratka László verseinek kedvelt világa tőlünk napkeletre esik, s ez főként a hatalmas orosz föld, no meg a mesés Távol-Kelet. Ezekben a vidékeken a macskákat nagy becsben tartják. Ha csak arra gondolunk, hogy Bulgakov: *Mester és Margaritájának* egyik hőse a két lábon járó kandúr, Behemót – Bratka *Mutatványosbódéjában* is történik rá utalás –, máris rokon vonásokat tapasztalunk. De a modern japán irodalom egyik legkiemelkedőbb alakja, *Nacume Szószeki* is írt regényt *Macska vagyok* címmel, melynek főszereplője egy tanár macskája, az író az ő szemszögéből ábrázolja, s leplezi le a városi ember gyarlóságait. Bratkánál a macskát titokzatos misztikum lengi be, „járja útját a Macska, mint aki tud valamit”. Társa, a költő, akinek sok-sok énje és fölöttes énje jelenik meg a különböző versekben. Ilyen különös én például a „baba”, aki mindig a tárgyias valóságból indul ki, kilencszer olvassuk a kötetben a lakonikus kijelentést: „Kilenc hatvan – mondja a baba”, s jut el egyre inkább filozófiai mélységekig: „Legjobb annak, aki értelen, és úgy

volna a valóságot. A szabadulásom után gondolatban évekig írtam a könyvet arról, amit Oroszországban láttam. És ezért sikerült olyan rövid idő alatt, gyakorlatilag húzások nélkül megírnom. Ami pedig a későbbi műveket illeti, mind az, amit a lágerben tapasztaltam, biztos benne van *in nuce* az elbeszéléseimben és *Az éjszaka írt naplóban*. Hisz a beszélgetésünkben is állandóan előke-rül. Néha nagyon megdöbbenek ettől. A koncentrációs táborban tapasztaltak egy életre megmaradnak mindenkiben, nem csak az írókban. Jó példa lehet erre Borowski, Salamov, Primo Levi vagy Jorge Semprun. Egyébként Semprunnek köszönhetem, hogy 1985-ben megjelent a könyvem Franciaországban. Amikor elolvasta angolul a *Más világot*, ő, aki német koncentrációs táborban raboskodott, sokkot kapott, mert felfedezte, mennyi hasonlóság van a két tapasztalat között. Egyébként a nyilvánosság előtt is beszélgettünk erről Jorge Semprunnel néhány éve Nápolyban, a Francia Intézetben, pont az utca túlsó oldalán, szemben azzal a házzal, ahol most üldögélünk. A közönség hallgatott, mi meg a náci és a kommunista légerek közti látható vagy sejtett hasonlóságokról beszélgettünk. Semprun különös nézőpontból vizsgálta ezt a problémát, hiszen ő kommunistaként ült egy német koncentrációs táborban.

W. B.: *Lehet még valami az írásaidban, ami a birodalmi más világ ismeretéről tanúskodik – mindaz, amit arról a „más Oroszországról” írtál.*

G. H.-G.: Pontosan így van! Hát ezért lettem e „más Oroszország” pártfogója, mert lágerből szabadultam. Néhány barátságnak, amelyet akkor kötöttem oroszokkal, és annak a tudásnak köszönhetően, amelyért maguk az oroszok szenvedtek meg, fölfedezhettem, hogy létezik a Szovjetunió tengerén e másik Oroszország kis szigete. És elkezdtem – Giedroyc rábeszélésére – oroszokról írni a *Kulturában*. Tíz-tizenöt év alatt vaskos kötetnyi anyag jött össze. *A forradalom vámpírjai* címmel jelent meg, több kiadást is megért. Tehát nyugodtan elmondhatjuk, hogy a *Más világban* kezdtem írni Oroszországról, aztán innen jutottam el *A forradalom vámpírjai*ig.

W. B.: *Írtak-e Oroszországban a Más világról, amikor megjelent Natalja Gorbanyevszkaja fordításában?*

Ilyen szempontból Oroszország továbbra is „más”, mint az európai államok, mert a kiadó nem küldött nekem újságkivágásokat vagy információkat. Csak annyit tudok, hogy már két kiadása volt Oroszországban, és a Memorial Társaság vette át az első kiadótól, amire nagyon büszke vagyok. Természetesen párizsi orosz emigráns körökben ismerték a *Más világot*. Beszéltünk erről Makszimovval, Nyekraszovval és az ottani emigráció más jelentős alakjaival, persze Gorbanyevszkajával is, aki gyönyörűen lefordította a könyvet. Tényleg nagyon boldog voltam, amikor az ő fordításának köszönhetően, fél évszázaddal a lágerből való szabadulásom után végre megjelent a *Más világ* Oroszországban.

PÁLFAI LAJOS fordítása